

Ixtiyor Abdusharipov

O'zMU Tarix fakulteti magistranti

e-mail: abdusharipovixtiyor54@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14498911>

XORAZM HUDUDIDAGI ARXEOLOGIK TADQIQOTLAR VA MANBALAR TARIXIDAN

Annotasiya. Ushbu maqola Xorazm hududidagi bronza davri arxeologik yodgorliklarini va ularning tarixiy manbalardagi aksini o'rganishga bag'ishlangan. Xorazm bronza davri Markaziy Osiyoning o'ziga xos madaniy va ijtimoiy jarayonlarini ifodalaydi va ushbu davrda shakllangan turli madaniyatlar yuqori rivojlanish darajasi bilan ajralib turgan. Maqolada qadimiy qo'rg'onlar, mozorlar va turli xil ashyoviy topilmalar orqali bronza davridagi Xorazm aholisi turmush tarzi, iqtisodiy faoliyati, diniy e'tiqodlari va texnologik bilimlari yoritilgan. Bundan tashqari, maqola Xorazmning bronza davriga oid madaniy obidalarni tadqiq qilishda mahalliy va xorijiy arxeologlarning o'rganish ishlari va ularning ilmiy natijalari haqida ham ma'lumot beradi. Shu bilan birga, maqolada Xorazm hududidagi qadimgi madaniyatlar va ularning mintaqaviy hamda xalqaro aloqalari haqida ilmiy nazariyalar keltirilgan. Ushbu tadqiqotlar bronza davri Xorazmning Markaziy Osiyoda va undan tashqaridagi

boshqa qadimiy madaniyatlar bilan aloqadorligini ochib beradi va ushbu madaniy boylikning ilmiy ahamiyatini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: bronza davri, qadimgi, arxeologik yodgorliklar, qadimgi qo'rg'onlar, qishloq xo'jaligi, hunarmandchilik, madaniy aloqalar.

Kirish. Xorazm hududi bronza davri arxeologiyasi Markaziy Osiyoning o'ziga xos tarixiy rivojlanish jarayonini o'rganishda katta ahamiyatga ega. Bronza davri miloddan avvalgi 3-2-ming yilliklarni qamrab oladi va bu davrda Xorazm o'zining ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyoti bilan ajralib turgan. Qishloq xo'jaligi va chorvachilik rivoji, hunarmandchilik va metallurgiyaning takomillashishi kabi jarayonlar o'z navbatida ilk ijtimoiy tabaqalashuvni yuzaga keltirib, mintaqada murakkab ijtimoiy paydo bo'lishiga olib kelgan.

Arxeologik topilmalar bu davrda Xorazmda rivojlangan turmush tarzini va amaliyotlarini o'rganish uchun muhim manba sifatida xizmat qiladi. Ayniqsa, bu hududdagi bronza davri madaniyatlari O'rta Osiyoning boshqa mintaqalaridagi madaniy markazlar bilan iqtisodiy va madaniy aloqada bo'lganini ko'rsatadi. Arxeologik tadqiqotlar va manbalar shuni ko'rsatadiki, Xorazmning bronza davri tarixiy taraqqiyoti nafaqat mahalliy, balki xalqaro miqyosdagi tadqiqotchilar uchun ham katta qiziqish uyg'otadi [1, 150-155c.]. XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida arxeologlar tomonidan boshlangan o'rganish ishlari bronza davri Xorazmning turli xil xususiyatlarini, jumladan, ularning ijtimoiy-iqtisodiy va diniy hayotini o'rganishga imkon berdi. XX asrda taniqli arxeolog S.P. Tolstov rahbarligidagi Xorazm arxeologiya-ekspeditsiyasi bu hududda keng ko'lamli tadqiqotlar olib borib, bronza davri obidalari va ularning tarixiy ahamiyatini o'rganishga katta hissa qo'shgan [2, 217-221c.].

Mazkur maqola Xorazm hududidagi bronza davri arxeologik yodgorliklari va ularning muhim manbalardagi o'rni haqida yanada chuqurroq tasavvur berishga qaratiladi. Shu bilan birga, ularning mintaqaviy va xalqaro tarixiy jarayonlarga ta'siri,

qadimgi tsivilizatsiyalar o'rtasidagi aloqalar va ular orqali ifodalangan madaniy unsurlarni yoritib beradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Qadimgi Xorazm tarixini o'rganishda arxeologik ma'lumotlar muhim ahamiyat kasb etgan. XX asrda Xorazm vohasining bronza asri va ilk temir davri arxeologiyasi, madaniyati va tarixini o'rganilishiga katta hissa qo'shgan bir qator olimlar – S.P.Tolstov, Y.G'.G'ulomov, M.A.Itina, B.V.Andrianov, M.G.Vorobyeva, O.A.Vishnevskaya, B.I.Vaynberg, V.N.Yagodin, D.Durdiyev, X.Yusupov, M.M.Mambetullayev, L.T.Yablonskiy, G'.Xodjaniyazovlarning tadqiqotlari e'tiborga molik.

Bronza davriga oid Suvyorgan, Tozabog'yob va Amirobod madaniyatlari yodgorliklarida amalga oshirilgan tadqiqotlarning natijalari S.P.Tolstov nashrlarida [3, 352c.] , Y.G'.G'ulomovning monografiyasida [4, 324b.] va M.A.Itinaning ishlarida yoritilgan [5, 52-69c.] . Topilgan arxeologik materiallar tahlili asosida bronza davri ijtimoiy-iqtisodiy masalalari umumlashtirildi [6, 240c.].

1959-1960 yillarda M.G.Vorobyeva mil. avv. I ming yillikning o'rtalariga oid Dingilja uy-qo'rg'onini o'rgandi [7, 70-80c.]. XX asrning 70-80- yillarida O.A.Vishnevskaya Ko'zaliqirda yangi tadqiqotlarni amalga oshirdi [8, 532-533c.].

Quyi Amudaryoning so'l sohil yerlarida ilk temir davri chorvador qabilalari yodgorliklarining o'rganilishi natijalari bir qator maqolalarda o'z aksini topdi [9, 530-532c.].

XX asr 70-80-yillarida Ko'zaliqir madaniyatiga oid Katta Oybo'yirqal'a va Xumbuztepada keng arxeologik tadqiqotlar boshlandi [10, 529c.].

O'tgan asrning 60-70-yillaridan qadimgi Xorazm tarixini yoritishda arxeologik ma'lumotlardan keng foydalanildi [11, 38-42c.].

XX asrning 90-yillarida Janubiy Orolbo'yi saklari, Ko'zaliqir va Quysisoy madaniyatiga oid arxeologik materiallar L.T.Yablonskiy, O.A.Vishnevskaya, Y.A.Rapoport va B.I.Vaynbergning nashrlarida umumlashtirildi [12, 185c.]. Yangi tadqiqotlarning natijalari M.M.Mambetullayev, S.B.Bolelov, S.R.Baratov,

R.Abdirimov, Sh.Matrasulov, M.Madaminov, V.N.Yagodinlarning maqolalarida hamda G'.Xodjaniyazov va Q.Sobirovning monografiyalarida o'z aksini topgan [13, 7-18c.]. Xorazm vohasi bronza davri yodgorliklarning o'rganilishi 1938-1940 yillarda boshlanib, XX asrning 80-yillari o'rtalarigacha davom etgan. Mazkur davrga oid Suvyorgan, Tozabog'yob va Amirobod madaniyatlari yodgorliklarining asosiy qismi Amudaryoning qadimgi Oqchadaryo o'zani (deltasi) atroflarida aniqlangan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Markaziy Osiyo mintaqasida bronza davri quruq va issiq iqlim sharoiti qaror topadi. Bu dasht hududlarida, ayniqsa shimoliy o'lkalarda chorvachilik xojalik shaklining rivojlanishi uchun qulay sharoit yaratsa, ayrim otroq dehqonchilik o'lkalarida rivojlangan madaniyatlarning inqirozga uchrashishiga olib kelgan. Natijada butun davr mobaynida madaniy-xojalik shakliga ko'ra keskin farq qiladigan ikki mintaqa qaror topadi. Tabiiy-geografik jihatdan qulay bo'lgan janubiy o'lkalarda eneolit davridayoq vujudga kelgan ilk shaharlar ixtisoslashgan hunarmandchilik, savdo, madaniyat rivojlangan markazlari sifatidagi ahamiyati o'sadi. Shimoliy o'lkalarda esa o'zlashtiruvchi xojalik shakli (ovchilik) asosida chorvachilik shaklining vujudga kelishi, mazkur davrning keyingi bosqichlarida sodda dehqonchilining paydo bo'lishi bilan tavsiflanadi [14, 320-332c.].

Bronza davri metallurgiya taraqqiyotining to'rtinchi-mis asosida metallarga quyish asosida ishlov berish usulidan foydalanishning boshlanishiga to'g'ri keladi. Yuqori haroratdagi issiqlikni saqlaydigan moslamalar (xumdon, metall eritish pechlari) va kulolchilik charxidan foydalanishning boshlanishi hunarmandchilik taraqqiyotiga sezilarli ta'sir qildi. Hunarmandchilik ishlab chiqarishining ixtisoslashuvi va oxir oqibatda ijtimoiy mehnat taqsimoti sifatida ajralib chiqishi bilan yakunlanadi. Bu esa ayrboshlash asosidagi ichki savdo munosabatlarining vujudga kelishiga olib keladi. Jamiyatda shakllanayotgan aholining turli qatlamlari ehtiyoji talablariga javob beradigan zargarlik san'ati takomillashib boradi. Bular qadimgi sharqning sivilizatsiya dastlab shakllangan o'lkalarida chuqur kechayotgan jarayon

bo'lib, ular bilan birgalikda yirik shahar markazlari rivojlanib boradi. Markaziy Osiyoda bu jarayon nisbatan ilgariroq sodir bo'lgan hudud Turkmanistonning janubiy qismida Kopetdag va qizilqum o'rtasidagi kichik daryo va soylardan tashkil topgan tor vohalar hisoblanadi [15, 38b.]. Bu hududda neolit davrida shakllangan otroq dehqonchilik madaniyat eneolit davri davomida takomillashib, bronza davri qadimgi Sharq sivilizatsiyasiga xos madaniyatning vujudga keklishi bilan yakunlanadi.

Tahlil va natijalar. Xorazm vohasi bronza davri yodgorliklarning o'rganilishi 1938-1940 yillarda boshlanib, XX asrning 80-yillari o'rtalarigacha davom etgan [3, 48c.] . Mazkur davrga oid Suvyorgan, Tozabog'yob va Amirobod madaniyatlari yodgorliklarining asosiy qismi Amudaryoning qadimgi Oqchadaryo o'zani (deltasi) atroflarida aniqlangan [16, 313c.].

Bu davrda Janubiy Orolbo'yi jamoalari o'ziga xos xususiyatlardan iborat tabiiy sharoitga moslashgan geografik hududga tegishli moddiy madaniyat va xo'jaliklar shakllarini rivojlantirib uy-joylar qurilishi an'analari, mehnat qurollari va ro'zg'or buyumlarining turlari mahalliy aholi turmush tarziga mos kelgan. S.P.Tolstov, B.V.Andrianov va M.A.Itina Janubiy Oqchadaryo deltasida ko'p sonli sug'orish inshootlari qoldiqlarining mavjudligini qayd etib o'tganlar [17, 5-11c].

Maqolada Xorazm vohasi bronza davri tarixiga tegishli ayrim bahsli masalalar va yetarlicha o'rganilmagan muammolarga e'tibor berilgan. Vohadagi bronza davri yetakchi xo'jaligi to'g'risidagi masala shular jumlasidandir. XX asrning 60-yillariga kelib, ayrim nashrlarda, Xorazm vohasi bronza davri aholisining tirikchilik manbasi chorvachilik edi, asosiy belgilarga ko'ra, tozabog'yobliklar dasht qabilalari bo'lib, Janubiy Orolbo'yidagi bronza davri Andronovo madaniyatining bir ko'rinishi, ya'ni varianti sifatida talqin qilingan [18, 213-215c.] . So'nggi yillarda Tozabog'yob va Amirobod madaniyati vakillari dasht madaniyatlarining ijtimoiy- iqtisodiy an'analari asosida rivojlanib borganlari to'g'risidagi fikrlar V.M.Masson, A.A.Asqarov va S.Baratovning maqolalarida o'z aksini topgan [19, 30c.].

Maqolada Janubiy Orolbo‘yi hududlarida O‘rta Osiyoning janubiy viloyatlariga nisbatan qadimiy qabilalarning ijtimoiy- iqtisodiy va madaniy notekis rivojlanish holati qayd etib o‘tilgan.

Xulosa va takliflar. Xorazm hududidagi bronza davri yodgorliklari, o‘sha davrning iqtisodiy va madaniy rivojlanishini o‘rganish uchun muhim manba sifatida katta ahamiyatga ega. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, bronza davrida Xorazm aholisi qishloq xo‘jaligi va chorvachilik bilan faol shug‘ullangan, hunarmandchilik, metallurgiya kabi sohalarda ham yuksak darajaga erishgan. Bu rivojlanish nafaqat mintaqaviy o‘zgarishlar bilan, balki qadimgi Xorazmning boshqa madaniy va siyosiy markazlar bilan bo‘lgan aloqalari bilan ham bog‘liqdir.

Qadimiy qo‘rg‘onlar, mehnat qurollari va diniy marosimlarga oid ashyolar bronza davridagi Xorazmning ijtimoiy tuzilmasi va diniy e‘tiqodlari haqida qimmatli ma‘lumotlar beradi. Bu topilmalar Xorazm aholisining yuksak madaniy rivojlanishga ega bo‘lganini hamda ular o‘zlariga xos diniy va marosimiy an‘analarga ega bo‘lganligini tasdiqlaydi. Ayni paytda, Xorazm bronza davri madaniyatining boshqa mintaqalar bilan o‘zaro ta‘sirga kirishgani va bu jarayon orqali boyib borganini ham ko‘rish mumkin.

Shuningdek, bronza davri Xorazmini o‘rganishda S.P. Tolstov va boshqa tadqiqotchilar rahbarligida olib borilgan Xorazm arxeologiya ekspeditsiyasi, bu hududdagi yodgorliklar haqida chuqur ilmiy ma‘lumotlar to‘plashga asos bo‘ldi. Ushbu tadqiqotlar kelajakda mintaqaviy arxeologiya uchun yangi ilmiy yondashuvlarni ishlab chiqish, bronza davri Xorazmini chuqurroq o‘rganish va uni xalqaro arxeologiya maydoniga kiritishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Maqolada keltirilgan xulosalar bronza davri Xorazm madaniyatining yuqori darajadagi o‘ziga xosligini, xalqaro tsivilizatsiyalarga bo‘lgan ta‘sirini va mintaqaviy hamda global madaniy merosdagi o‘rnini ochib beradi. Shu tariqa, Xorazm madaniyati haqida bilish kelajakdagi arxeologik tadqiqotlarda ilmiy yo‘l-yo‘riq bo‘lib xizmat

qiladi va bu qadimiy hududning chuqur tarixiy ildizlariga nisbatan yangi qarashlarni shakllantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Вишневская О.А., Рапопорт Ю.А. Городище Кюзели-гыр. К вопросу о раннем этапе истории Хорезма // ВДИ. – М., 1977.
2. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. – М.: ИВЛ, 1962.
3. Толстов С.П. Древний Хорезм. – М.: МГУ, 1948
4. G‘ulomov Y.G‘. Xorazmning sug‘orilish tarixi. – Toshkent: Fan
5. Итина М.А. Новые стоянки тазабагыбской культуры // МХЭ. – М, 1959
6. Итина М.А. История степных племен Южного Приаралья // Тр. ХАЭЭ. – М.: Наука, 1977
7. Воробьева М.Г. Раскопки архаического поселения близ Дингильдже // МХЭ. – М., 1959.
8. Вишневская О.А. Раскопки на городище Кюзели-гыр // АО 1971. – М.: Наука, 1972
9. Вайнберг Б.И. Новая культура раннего железного века в левобережном Хорезме // АО 1971. – М.: Наука, 1972.
10. Мамбетуллаев М., Ходжаниязов Г. Раскопки городища Большая Айбугиркала // АО 1977. – М.: Наука, 1978.
11. Воробьева М.Г. Проблема «Большого Хорезма» и археология // Этнография и археология Средней Азии. – М.: Наука, 1979.
12. Яблонский Л.Т. Саки Южного Приаралья (археология и антропология могильников). – М.: Институт археологии РАН, 1996.
13. Мамбетуллаев М.М. Археологические обоснования возраста Хивы // Хива-жемчужина мировой цивилизации. – Ташкент, 1997.

14. Лившиц В.А. “Зороастрийский” календарь // В кн.: Бикерман Э. Хронология древнего мира. – М., 1975
15. Abdullayev N. “Avesto” va Xorazm vohasi folklori // O’zbekiston tarixi, 2001. 3-son.
16. Гулямов Я.Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. – Ташкент, 1957
17. Толстов С.П., Андрианов Б.В. Новые материалы по истории орошения в Хорезме // КСИЭ. – М., 1957
18. Заднепровский Ю.А. Памятники Андроновской культуры. К вопросу о суряганской культуре // Средняя Азия в эпоху камня и бронзы. – М. – Л.: Наука, 1966
19. Массон В.М. Цивилизации древнего Хорезма (этапы и пути самондентификации) // ИМКУ. – Самарканд, 1999

ABOUT THE HISTORY OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES AND SOURCES IN THE KHOREZM REGION

Abstract. This article is dedicated to the study of Bronze Age archaeological sites in the Khorezm region and their depiction in historical sources. The Bronze Age of Khorezm reflects the distinctive cultural and social processes of Central Asia, characterized by highly developed civilizations that emerged during this period. The article explores the lifestyle, economic activities, religious beliefs, and technological knowledge of the Khorezm population during the Bronze Age, as revealed through ancient fortresses, burial sites, and various artifacts. Additionally, the article provides insights into the research efforts of local and international archaeologists and their scientific findings concerning Bronze Age cultural monuments in Khorezm. The article also presents scholarly theories on ancient cultures within Khorezm and their regional and international connections. These studies reveal the significance of Bronze Age Khorezm’s relationships with other ancient civilizations within and beyond Central Asia, underscoring the scientific importance of this rich cultural heritage.

Keywords: Bronze Age, ancient, archaeological sites, ancient fortresses, agriculture, craftsmanship, cultural relations.

ИЗ ИСТОРИИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ И ИСТОЧНИКОВ ХОРЕЗМА

Аннотация. Эта статья посвящена исследованию археологических памятников бронзового века в регионе Хорезм и их отражению в исторических источниках. Бронзовый век Хорезма отражает характерные культурные и социальные процессы Центральной Азии, которые характеризуются высокоразвитыми цивилизациями, возникшими в этот период. В статье рассматриваются образ жизни, экономическая деятельность, религиозные верования и технологические знания населения Хорезма в бронзовом веке, что иллюстрируется древними крепостями, захоронениями и различными артефактами. Кроме того, статья предоставляет информацию о научных исследованиях местных и международных археологов и их научных находках, касающихся культурных памятников бронзового века в Хорезме. В статье также представлены научные теории о древних культурах в Хорезме и их региональных и международных связях. Эти исследования подчеркивают значимость отношений бронзового века Хорезма с другими древними цивилизациями как в Центральной Азии, так и за её пределами, подчеркивая научное значение этого богатого культурного наследия.

Ключевые слова: бронзовый век, древний, археологические памятники, древние крепости, сельское хозяйство, ремесленничество, культурные связи.